

OVER DE VERBURGERLIJING VAN DE ARBEIDERSKLASSE

Houden (ongeschoolde) arbeiders er (nog) andere opvattingen op na dan bedienden ?

Hans De Witte

Zowel op sociaal-economisch als op sociaal-cultureel vlak deden er zich de laatste decennia in onze samenleving belangrijke evoluties voor, zoals de stijging van het welvaarts- en het opleidingsniveau. Deze evoluties hebben tot de 'verburgerlijkingshypothese' geleid, waarbij verondersteld wordt dat arbeiders het leefpatroon en de opvattingen van bedienden hebben overgenomen, en daardoor nog nauwelijks te onderscheiden zijn van de middenklasse. In dit artikel wordt een deel van deze hypothese getoetst: in hoeverre houden arbeiders er met betrekking tot sociaal-culturele en sociaal-economische onderwerpen (nog) andere opvattingen op na dan bedienden? Daartoe werden in 1988 135 werknemers uit de Leuvense regio aan huis geïnterviewd. De steekproef bestond uit ongeschoolde arbeiders, lagere bedienden en bedienden uit het midden-niveau. Uit de resultaten blijkt dat de (ongeschoolde) arbeiders nog altijd een eigen geheel aan opvattingen en waarden vertonen (een eigen 'arbeiderscultuur'), en dus niet als verburgerlijkt kunnen worden beschouwd. Globaal genomen zijn ze conservatiever op sociaal-cultureel vlak, doch progressiever op sociaal-economisch gebied. Deze vaststellingen liggen tevens in de lijn van de veronderstellingen die Lipset uit zijn hypothese over het 'autoritarisme van de arbeidersklasse' afleidt.

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

Diverse *evoluties* hebben het aangezicht van onze samenleving sinds de Tweede Wereldoorlog op ingrijpende wijze veranderd (voor een overzicht van deze evoluties, zie : Middendorp, 1979 : 27-33 en 83-87; Van Deth, 1984 : 26-33). Zo deed er zich op *sociaal-economisch* vlak een duidelijke stijging van het welvaartsniveau voor, en zorgde de uitbouw van een uitgebreid sociaal zekerheidsstelsel ervoor dat de bestaansonzekerheid van de lagere sociale klassen verminderde. Ook de beroepsstructuur wijzigde zich : daar waar in 1947 nog 72,9% van de beroepsbevolking in België uit werknemers met een arbeidersstatuut bestond, daalde hun aandeel tot 46,1% in 1980 (Samoy et al., 1982 : 11-12). Het aandeel van de werknemers met een bediendenstatuut steeg in deze periode van 27,1% tot 53,8%. Mede daardoor namen de mogelijkheden tot sociale mobiliteit toe. Parallel hiermee nam ook de complexiteit en de heterogeniteit van de werknemersgroep toe (Pasture, 1991 : 314-315). Nieuwe categorieën werknemers deden hun intrede (bijvoorbeeld gastarbeiders, hoger geschoolden in 'high tech'-bedrijven), terwijl de scheidingslijn tussen het arbeiders- en bediendenstatuut in zekere mate vervaagde. Door de uitbouw van een gemengde economie met participatie van de overheid en een omvangrijk overlegstelsel tussen werkgevers en werknemers werden de sociale conflicten geïnstitutionaliseerd (Vranken, 1988 : 166). Ook op *sociaal-cultureel* vlak veranderde er heel wat. Het opleidingsniveau van de bevolking steeg aanzienlijk. Daarnaast zorgden de verkorting van de arbeidstijd en de toename van de massa-communicatie voor een vergroting van de mogelijkheden tot actieve vrijetijdsbesteding. Ook de mogelijkheden tot verdieping van de kennis en een vergroting van de culturele bagage namen daardoor toe. Door de toegenomen internationalisering verkleinden tevens de afstanden. Een groot deel van de wereld kwam daardoor binnen 'handbereik'. De steeds voortschrijdende verstedelijking deed tevens de grenzen tussen stad en platteland vervagen.

Deze maatschappelijke veranderingen houden natuurlijk repercussies in voor het individu. De individuele mogelijkheden worden er immers door vergroot, terwijl individuen tevens gedwongen worden om zich aan te passen aan de wijzigingen die zich in de maatschappelijke structuren voordeden. Dit alles beïnvloedt tevens de normen, opvattingen en waarden die er in de samenleving leven. Zo veronderstelt men wel eens dat de verhoging van de levensstandaard en de toename van de complexiteit op sociaal-economisch vlak, het conflict tussen de diverse sociale klassen in onze samenleving heeft afgezwakt (Middendorp, 1979 : 29-31). Dit zou op zijn beurt de strijdbaarheid en het klassebewustzijn van

arbeiders hebben aangetast. Van de evoluties op sociaal-cultureel vlak wordt wel eens verondersteld dat ze aanleiding gaven tot het ontstaan van een homogene leefstijl, waarbij de culturele verschillen tussen de diverse beroepsgroepen zouden zijn afgevlakt (zie bijvoorbeeld Laermans, 1990 : 143-144; Pasture, 1991 : 319-321). Deze veronderstellingen worden over het algemeen benoemd als de 'verburgerlijkingshypothese' : door de hoger vermelde maatschappelijke evoluties zouden arbeiders het leefpatroon, de opinies, de gedragingen en het voorkomen van de bedienden hebben overgenomen en nog nauwelijks te onderscheiden zijn van de middenklasse (voor een overzicht, zie : Goldthorpe et al., 1969 : 1-29; Kluegel en Smith, 1981 : 45-48; zie ook : Steijn en De Witte, 1991 : 111-128).

Deze 'verburgerlijkingshypothese' werd wellicht voor het eerst geformuleerd in het begin van de jaren vijftig (1). Zo verdedigde Schelsky in 1955 dat de toenmalige West-Duitse samenleving geëvolueerd was naar een genivelleerde middenstandsmaatschappij, waarin iedereen instemde met het belang van hard werken en sociale promotie (Schelsky, 1955 in : Felling et al., 1983 : 170). Ook in Vlaanderen opperde Van Mechelen reeds in 1954 dat er zich 'een geleidelijke verburgerlijking van de arbeider plaatsvindt, waardoor ze de gangbare ideeën aankleven en dezelfde grote waarden aanvaarden en belijden' (Van Mechelen, 1954 : 66). Onderzoek naar deze verburgerlijkingstheorie kwam pas in het begin van de 60-er jaren op gang, zoals het onderzoek van Zweig (1965) en dat van Goldthorpe en collega's (1969) in Engeland (zie ook : Bottomore, 1965 : 29-30 en 61-77; Dalia en Guest, 1975 : 291-294; Felling et al., 1983 : 170-172). Over het algemeen wordt deze theorie door deze onderzoeken op genuanceerde wijze weerlegd : de leefstijl en opvattingen van arbeiders zijn wel aan verandering onderhevig, doch van een volledig 'opgaan' in de middenklasse bleek geen sprake.

Dit heeft echter niet belet dat de idee van de verburgerlijking van de arbeidersgroep een 'culturele evidentie' werd : parallel met de stelling dat de oude maatschappelijke ideologieën zijn verdwenen (het *The end of ideology*-debat, zie o.m. : Middendorp, 1979 : 65), vond ook de idee dat er nog maar weinig verschillen zijn tussen arbeiders en bedienden ingang bij een belangrijk deel van de maatschappelijke elite en - wellicht ook - bij brede lagen van de middenklasse. Dit verklaart wellicht mede waarom onderzoek naar deze problematiek vrij schaars werd sinds het begin van de jaren zeventig.

Het is overigens niet steeds duidelijk hoe men 'verburgerlijking' dient op te vatten : nu eens analyseert men aspecten van de leefstijl (zoals de vrijetijdsbeste-

ding), dan weer spitst men zich toe op opiniepatronen. Deze aspecten worden tevens zelden in hun onderlinge samenhang geanalyseerd (2). In dit artikel spitzen we ons toe op één aspect van deze problematiek: de mate waarin arbeiders er (nog) andere *opvattingen* en *waarden* op nahouden dan bedienden (3). Niet de volledige 'leefstijl', doch eerder de 'denkstijl' of de cultuur in de sociologische betekenis (Van Doorn en Lammers, 1984: 108) staat dus centraal in dit artikel. De afbakening van de vraagstelling tot het aspect 'opinions' vergt echter enige toelichting: welke opvattingen dienen immers in de vergelijking te worden betrokken?

Uit onderzoek bij representatieve steekproeven van de Nederlandse bevolking blijkt dat de opinions van werknemers uiteen vallen in twee dimensies, die beiden geordend kunnen worden van 'progressief' tot 'conservatief' (Middendorp, 1979: 64-78 en 93-101; Felling en Peters, 1984; Middendorp, 1991: 106-115). Beide opiniedimensies hebben betrekking op een ander levensdomein. Een eerste dimensie omvat alle opinions die betrekking hebben op het *sociaal-economische* domein. De tegenstelling tussen progressief en conservatief op economisch vlak verwijst naar de sociaal-economische breuklijn: de conflicten tussen arbeid en kapitaal. Uit het onderzoek van Middendorp in Nederland blijkt dat de economische tegenstelling tussen het liberalisme en het socialisme aan de grondslag van deze dimensie ligt: zij die zich progressief tonen, beklemtonen het onrechtvaardig karakter van sociale ongelijkheid, en pleiten voor overheidsingrijpen in de economie en voor een militantere vakbondspolitiek om deze ongelijkheid weg te werken (Middendorp, 1979: 96-100). Zij die zich conservatief tonen, kanten zich tegen overheidsinmenging in de economie en tegen een militanter vakbondsoptreden, en verwerpen de stelling dat maatschappelijke verschillen ontstaan door ongelijke kansen. Zij beklemtonen tevens dat het privé-initiatief en de onderlinge concurrentie tussen individuen essentieel is voor de goede werking van onze economie.

De tegenstelling tussen conservatief en progressief op *sociaal-cultureel* vlak heeft betrekking op de normen en tradities die in de samenleving leven met betrekking tot de individuele privé-sfeer en het gezinsleven. Ook ethische thema's (zoals seksualiteit en bio-ethiek) en meer maatschappelijke thema's (zoals vrije meningsuiting en tolerantie voor minderheden) behoren tot dit domein. In de conservatieve visie op sociaal-cultureel vlak benadrukt men de wens om de bestaande tradities en normen in onze samenleving te behouden. Zo kiest men voor de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen, huldigt men een strenge opvoedingsstijl waarin striktheid en gehoorzaamheid centraal staan, en verdedigt

men het traditionele arbeidsethos waarin de plicht tot werken wordt beklemtoond. Voor hen die zich progressief opstellen op sociaal-cultureel vlak geldt grosso-modo het omgekeerde. Traditionele normen en opvattingen worden door hen gerelativeerd. Zo beklemtonen zij de emancipatie van de vrouw en de zelfstandigheid van het kind.

De explicitering van de opiniedimensies die in dit artikel centraal staan, laat ons toe om onze toets van de verburgerlijkingshypothese te concretiseren. Uit de hoger vermelde omschrijving van de verburgerlijkingsthese kunnen we opmaken dat deze hypothese in twee deelhypothesen uiteenvalt. Enerzijds wordt er een *evolutie* in de tijd verondersteld waarbij arbeiders gaandeweg de cultuur van de bedienden overnamen. Het *gevolg* of resultaat van deze evolutie is dat arbeiders en bedienden qua cultuur niet meer van elkaar te onderscheiden (zouden) zijn. De toets van de hypothese dat er zich een *proces* van verburgerlijking heeft voorgedaan impliceert een longitudinaal onderzoeksopzet (of een trendstudie), waarbij wordt geanalyseerd in welke mate beide beroepsgroepen qua opinies naar elkaar toegroeiden in de tijd. Vermits de onderzoeksgegevens die in dit artikel worden gerapporteerd op slechts één meetmoment werden verzameld (cross-sectioneel design), kunnen we in dit artikel enkel de tweede deelhypothese van de verburgerlijkingsthese toetsen. Deze heeft betrekking op het (eind)*resultaat* van het (eventuele) verburgerlijkingfenomeen, zoals dit verondersteld wordt in het 'populaire discours' in onze samenleving: arbeiders zijn verburgerlijkt indien zij zowel op sociaal-economisch als op sociaal-cultureel vlak dezelfde opvattingen vertonen als bedienden. Hoger werd aangegeven dat dit in onze samenleving vaak wordt aangenomen.

De zojuist vermelde *concretisering* van onze vraagstelling laat ons tevens toe om als tweede hypothese (een aspect van) een andere 'klassieke' hypothese uit de sociologie te toetsen: Lipsets hypothese over het '*autoritarisme van de arbeidersklasse*' (Lipset, 1959; voor een minutieuze reconstructie, operationalisering en toetsing van deze theorie in Nederland, zie: Scheepers et al., 1991). Lipset veronderstelde dat arbeiders door o.m. hun lagere opleiding en geringere belesenheid, door de economische onzekerheid eigen aan hun beroepspositie en omwille van hun meer autoritaire gezinspatronen, een voorkeur hebben ontwikkeld voor simplistische oplossingen voor meer complexe maatschappelijke problemen. Deze 'ongesofisticeerde kijk op de wereld' benoemde hij als 'autoritarisme'. Uit deze meer 'autoritaire' instelling van arbeiders vloeide volgens hem vervolgens een meer conservatieve opstelling op sociaal-cultureel vlak én een meer progressieve instelling op sociaal-economisch vlak voort. Hun

sociaal-cultureel conservatisme uit zich volgens Lipset o.m. in hun wens om burgerlijke vrijheden te beperken en in hun voorkeur voor een restrictief immigratiebeleid. Hun sociaal-economisch progressieve instelling uit zich volgens Lipset o.m. in hun voorkeur voor een herverdeling van inkomens, status en macht en in hun positieve houding ten opzichte van de vakbeweging (4). Enkel deze twee laatste, 'afgeleide' stellingen zullen in dit artikel worden getoetst : we zullen immers nagaan of arbeiders zich in vergelijking tot bedienden conservatiever opstellen op sociaal-cultureel vlak, doch juist progressiever zijn ingesteld op sociaal-economisch vlak (5). Zoals hoger reeds werd aangegeven krijgt het concept 'sociaal-cultureel conservatisme' daarbij wel een wat ruimere - en minder extreme - invulling dan bij Lipset het geval was.

2. ONDERZOEKSOPZET

Beide hypothesen kunnen getoetst worden aan de hand van onderzoeksmateriaal dat in 1988 via mondelinge interviews werd verzameld in het kader van een onderzoek naar de 'arbeiderscultuur' (De Witte, 1990a; voor een overzicht van deze onderzoekstraditie, zie : Cossey en De Witte, 1991). Het onderzoek werd beperkt tot werknemers uit de Leuvense regio. Enkel ongeschoolde arbeiders en bedienden met een statuut dat lager was dan dat van kaderleden, werden in het onderzoek betrokken. De *steekproef* bestond uit 135 werknemers en was - voor zover kon worden nagegaan - representatief voor de geïndiceerde populatie (6). Alle mannen ($n = 71$) waren werkzaam in een groot bedrijf (minstens 100 werknemers) uit één van de grote sectoren uit de regio (be- en verwerkende nijverheid en metaalsector). De buitenshuiswerkende vrouwelijke partners ($n = 64$) werden eveneens geïnterviewd. De geïnterviewden werden in drie beroepsgroepen ingedeeld : ongeschoolde arbeiders ($n = 48$), lagere bedienden ($n = 47$) en bedienden uit het midden-niveau ($n = 40$) (7). De tabel met de verdeling van deze beroepsgroepen naar geslacht werd in bijlage opgenomen. De verhoudingen die uit deze tabel naar voren komen, stemmen globaal genomen goed overeen met de werkelijke verhoudingen in de populatie werknemers (voor meer details, zie : De Witte, 1990a : 153-154). De leeftijd van de geïnterviewden varieerde tussen 30 en 45 jaar. Om tevens vragen te kunnen stellen over rolpatronen en de opvoeding van kinderen, werden enkel gehuwden (of samenwonenden) met kinderen geïnterviewd. Om de onderlinge vergelijkbaarheid van de geïnterviewden te verhogen, kwamen enkel werknemers met de Belgische nationaliteit voor een interview in aanmerking.

Naast identificatiegegevens werden er in de *vragenlijst* een groot aantal vragen gesteld over de sociaal-economische en de sociaal-culturele opvattingen van de geïnterviewden. Aan de hand van telkens 5 à 6 uitspraken werden een 20-tal concepten geoperationaliseerd. Elke uitspraak kon op een 3-puntenschaal beoordeeld worden, gaande van 'akkoord' tot 'niet akkoord'. De uitspraken die na factoranalyse naar één concept verwezen werden gecombineerd tot een schaal, die varieerde tussen 0 (maximale afwijzing van de schaalinhoud) en 10 (maximale instemming met de schaalinhoud). In dit artikel beperken we ons tot 10 concepten (of schalen) die elk typerend zijn voor een bepaalde opiniedimensie. Een (tweede orde) factoranalyse toonde aan dat deze 10 schalen uiteenvielen in de twee verwachte opiniedimensies, zoals ook het geval is in Nederlands onderzoek (8).

Vijf opinieschalen verwezen naar *sociaal-cultureel conservatisme*. Hiertoe behoren in volgorde van belangrijkheid: een traditioneel *arbeidsethos*, waarin de plicht tot werken wordt beklemtoond (typerende uitspraak: 'mensen die niet willen werken zijn nietsnutten'), een strenge *opvoedingsstijl* (typerende uitspraak: 'het is voor de kinderen zelf beter dat ze streng worden aangepakt'), het benadrukken van de *plicht* tot *sociale mobiliteit* (typerende uitspraak: 'men moet er altijd naar streven om zich hoger op te werken'), een instrumentele *arbeidsoriëntatie* (9) (typerende uitspraak: 'werken doet ge enkel om geld te verdienen') en conformistische *opvoedingswaarden* (bijvoorbeeld kinderen moeten 'leren beleefd zijn' en 'leren gehoorzamen').

De vijf overige schalen verwezen naar een *progressieve* opstelling op *sociaal-economisch* vlak. Hiertoe behoren in volgorde van belangrijkheid: de nadruk op de problematische en onrechtvaardige positie van werknemers in de samenleving ('*werknemersbewustzijn*', typerende uitspraak: 'er wordt in de meeste bedrijven te veel gesold met de werknemers'), het belang van de vakbeweging bij het verdedigen van de positie van werknemers ('*vakbonds**bewustzijn*'; bijvoorbeeld: 'de vakbonden moeten meer te zeggen krijgen in de bedrijven'), het verdedigen van *overheidsingrijpen* in de economie (bijvoorbeeld: 'de overheid moet maatregelen nemen om de verschillen in inkomens te verkleinen'), het hekelen van het gebrek aan *kansen op sociale mobiliteit* (bijvoorbeeld: 'voor mensen zoals ik zijn er eigenlijk maar weinig kansen om vooruit te geraken in de samenleving') en het benadrukken van een *belangentegenstelling* tussen werkgevers en werknemers ('*conflictbewustzijn*', bijvoorbeeld: 'in onze samenleving verrijken de werkgevers zich nog altijd op de rug van de werknemers').

Over elk van deze 10 topics kunnen we de opvattingen van de geïnterviewde arbeiders dus vergelijken met deze van de respondenten met een bediendenstatuut. Twee *onderzoeksvragen* staan daarbij centraal: (1) in welke mate houden arbeiders er met betrekking tot deze sociaal-culturele en sociaal-economische onderwerpen andere opvattingen op na dan bedienden (toets van het tweede deel van de 'verburgerlijkingshypothese', die stelt dat er geen verschillen meer zijn), en (2) indien beide groepen andere standpunten innemen, tonen arbeiders zich dan conservatiever ingesteld op sociaal-cultureel vlak en progressiever op sociaal-economisch vlak (toets van een deel van Lipsets hypothese over het '*autoritarisme van de arbeidersklasse*').

In het oorspronkelijke onderzoeksrapport werd de invloed van de variabele 'geslacht' via variantie-analyse onderzocht en werd de invloed van deze variabele met behulp van meervoudige classificatie-analyse uit de schaalscores van de drie beroepsgroepen geëlimineerd (De Witte, 1990a : 159 e.v.) Na controle voor de beroepsgroep, blijkt het geslacht nagenoeg geen samenhang te vertonen met beide conservatisme-dimensies (10). Dit stemt overeen met de vaststellingen uit de onderzoeksliteratuur (voor een overzicht, zie : De Witte, 1990a : 141-142). De 'gecorrigeerde' schaalscores van de drie beroepsgroepen wijken dan ook nauwelijks af van de schaalscores die niet gecorrigeerd werden voor de invloed van het geslacht van de respondenten. Vermits de variabele geslacht nagenoeg geen verschillen in de beschouwde opinies met zich meebrengt, wordt deze variabele niet weerhouden in de nu volgende analyses.

3. RESULTATEN

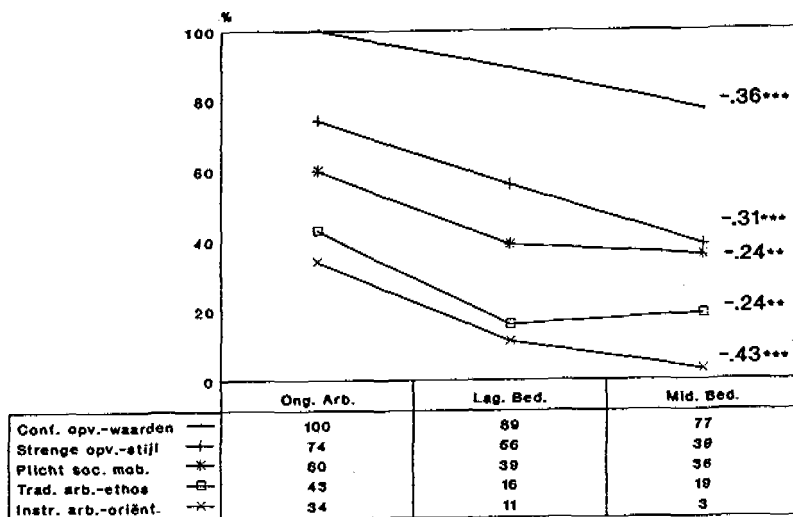
De onderzoeksvragen werden op drie wijzen getoetst. Vooreerst werd berekend hoeveel respondenten hoger dan 5 (het neutrale schaal midden) scoorden op de diverse schalen. Dit geeft ons een zicht op het percentage geïnterviewden dat (in mindere of meerdere mate) akkoord gaat met de inhoud van elke schaal. De verschillen tussen de drie beroepsgroepen met betrekking tot deze gedichotomiseerde schalen werden getoetst via een chi-kwadraattoets. Vervolgens werd een (Pearson-)correlatie berekend tussen de beroepsgroep en hun score op de diverse schalen (11). Dit geeft ons een zicht op de sterkte van de samenhang tussen de opinies en de beroepsgroep. Alle hoger vermelde bewerkingen vinden per schaal plaats. Om de twee vraagstellingen tevens op een meer globale wijze te kunnen onderzoeken werd tot slot ook een totaalscore voor beide opinie-

dimensies berekend. De resultaten van deze globale toets worden als laatste besproken. Eerst vergelijken we de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van de diverse beroepsgroepen met betrekking tot de afzonderlijke schalen.

3.1. Vergelijking van de opvattingen van de drie beroepsgroepen op sociaal-cultureel vlak

In figuur 1 werd voor elke beroepsgroep het percentage geïnterviewden vermeld dat globaal genomen instemt met elk van de 5 hoger vermelde sociaal-culturele topics (12). Naast de lijn die deze percentages verbindt werd tevens de correlatie tussen deze schaal en het beroepsniveau vermeld.

Figuur 1: Verschillen tussen de drie beroepsgroepen op enkele sociaal-culturele schalen (in %)

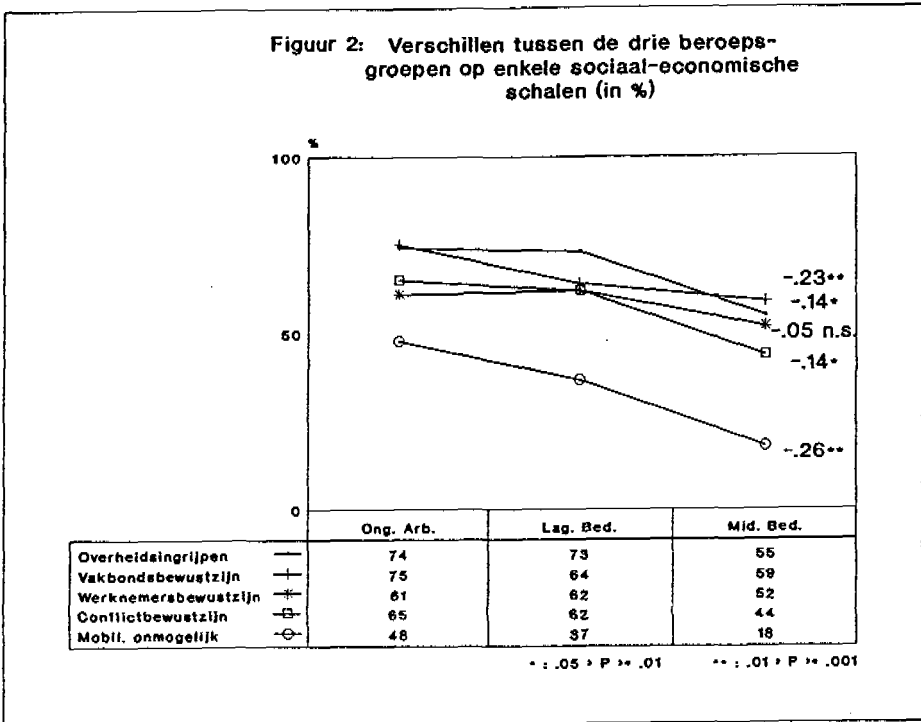

Uit figuur 1 blijkt dat de drie beroepsgroepen op statistisch significante wijze van elkaar verschillen wat de vijf sociaal-culturele opinieschalen betreft (alle verschillen zijn minstens significant op het .05-niveau) (13). Daarbij komt steeds hetzelfde profiel naar voor. De ongeschoolde arbeiders stellen zich steeds het conservatiefste op. Naarmate het beroepsniveau stijgt, daalt het percentage respondenten dat zich conservatief opstelt. Zo benadrukken alle ongeschoolde arbeiders dat kinderen in hun opvoeding conformistische eigenschappen dienen aan te leren, tegenover 'slechts' 89% van de lagere bedienden en 77% van de bedienden uit het midden-niveau. Iets analoog geldt met betrekking tot de opvoedingsstijl: 74% van de ongeschoolde arbeiders benadrukken dat kinderen streng moeten worden opgevoed, tegenover slechts 56% van de lagere bedienden. Onder de bedienden uit het midden-niveau wijst een meerderheid van 61% deze instelling zelfs van de hand. De ongeschoolde arbeiders scoren ook hoger dan de bedienden inzake de plicht tot sociale mobiliteit en het traditionele arbeidsethos. Het grootste verschil tussen de drie beroepsgroepen doet zich echter voor met betrekking tot hun arbeidsoriëntatie. De arbeidsoriëntatie van de ongeschoolde arbeiders is meer uitgesproken instrumenteel dan deze van de bedienden, al valt op dat een meerderheid onder alle beroepsgroepen een louter instrumentele visie op arbeid afwijst. Dat de mate waarin men conservatief is afneemt naarmate het beroepsniveau stijgt, blijkt tevens uit de significante negatieve correlaties tussen de schalen en het beroepsniveau (correlaties tussen -.24 en -.43; P telkens $< .01$). Zoals ook blijkt uit figuur 1 doen de sterkste verbanden zich voor met de schalen instrumentele arbeidsoriëntatie, conformistische opvoedingswaarden en strenge opvoedingsstijl.

We mogen dus besluiten dat Lipsets eerste deelhypothese bevestigd wordt: de geïnterviewde arbeiders stellen zich op sociaal-cultureel vlak inderdaad conservatiever op dan de bedienden. De ongeschoolde arbeiders zijn op sociaal-cultureel vlak dan ook niet verburgerlijkt, vermits ze qua sociaal-culturele opvattingen duidelijk verschillen van de bedienden. Dit blijkt nog duidelijker wanneer we de opvattingen van de drie beroepsgroepen paarsgewijze met elkaar vergelijken (toetsing via a-priori contrasten na variantie-analyse; zie ook: De Witte, 1990a: 239 en 243). De ongeschoolde arbeiders stellen zich op de vijf geselecteerde schalen significant conservatiever op dan de lagere bedienden (P telkens $< .05$) en dan de bedienden uit de midden-groep (P nagenoeg steeds $< .01$). Het verschil tussen de bediendengroepen onderling is slechts in één geval significant (de schaal instrumentele arbeidsoriëntatie). De geïnterviewde arbeiders vertonen dus andere opvattingen dan de bedienden en kunnen op sociaal-cultureel vlak dus niet als verburgerlijkt worden beschouwd.

3.2. Vergelijking van de opvattingen van de drie beroepsgroepen op sociaal-economisch vlak

Figuur 2 bevat de resultaten van de vergelijking van de drie beroepsgroepen met betrekking tot de vijf sociaal-economische opinieschalen. Zoals ook het geval was in figuur 1 werden tevens de correlaties tussen deze schalen en de beroepsgroep in de figuur vermeld.

Uit figuur 2 komt een enigszins ander profiel naar voor dan uit figuur 1. Er doet zich met betrekking tot de meeste sociaal-economische opinieschalen eveneens een significant verschil voor tussen de drie beroepsgroepen: naarmate de beroepsgroep stijgt daalt het percentage respondenten dat zich progressief opstelt in zekere mate (cfr. de significant negatieve correlaties bij 4 van de 5 opinieschalen) (14). Deze verschillen zijn echter minder uitgesproken dan in figuur 1, wat tevens blijkt uit de lagere waarden van de correlatiecoëfficiënten (tussen -.26 en -.05). Het verschil in beoordeling van de kans op sociale mobili-

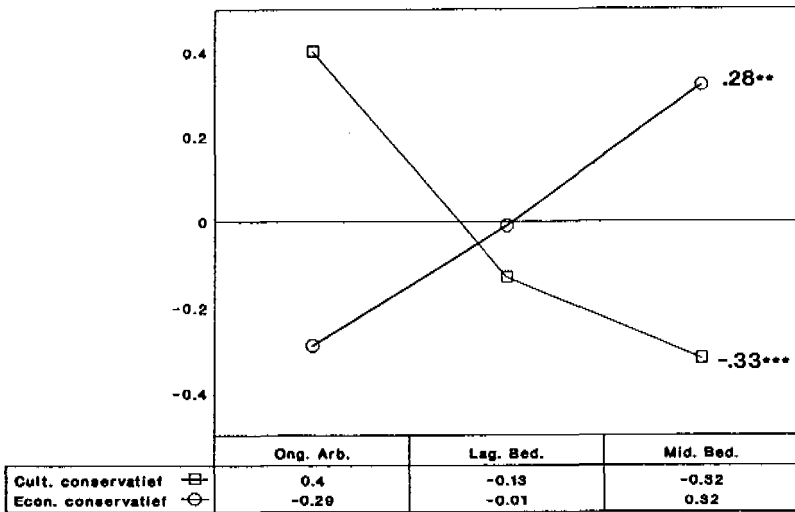
teit is het meest opvallend. Daar waar nagenoeg de helft (48%) van de ongeschoolde arbeiders sociale mobiliteit als moeilijk realiseerbaar beoordelen, daalt dit percentage tot slechts 18% onder de bedienden uit het midden-niveau. Ook het geloof in het belang van de vakbeweging bij het verdedigen van de belangen van werknemers ('vakbonds bewustzijn') verschilt van beroepsgroep tot beroepsgroep. Hoewel er onder alle beroepsgroepen een meerderheid is die zich in deze zin uitlaat, komen er onder de ongeschoolde arbeiders toch meer respondenten voor die dit beklemtonen (75%) dan onder de lagere bedienden (64%) en onder de bedienden uit de middengroep (59%). Zowel onder de ongeschoolde arbeiders als onder de lagere bedienden benadrukt een meerderheid de noodzaak tot overheidsingrijpen in de economie. Onder de bedienden uit het midden-niveau ligt het percentage dat met deze visie instemt echter lager. Iets analoog geldt met betrekking tot de opvatting dat de belangen tussen werknemers en werkgevers moeilijk te verzoenen zijn ('conflict bewustzijn'): zowel onder de ongeschoolde arbeiders als onder de lagere bedienden stemt een meerderheid hier (in zekere mate) mee in (respectievelijk 65 en 62%), terwijl 54% van de bedienden uit de middengroep deze visie van de hand wijst. Wat het werknemersbewustzijn betreft doet er zich geen significant verschil voor tussen de drie beroepsgroepen. Een kleine meerderheid van de geïnterviewden uit alle beroepsgroepen ervaart de positie van werknemers in onze samenleving (in zekere mate) als problematisch.

We mogen dus besluiten dat het tweede luik van Lipsets deelhypothese wordt bevestigd, doch slechts in zwakke mate: de ongeschoolde arbeiders stellen zich op sociaal-economisch vlak inderdaad progressiever op, doch de verschillen tussen de diverse beroepsgroepen (en de sterkte van deze samenhangen) zijn wel zwakker dan op sociaal-cultureel vlak. Dit blijkt ook uit de resultaten van een paarsgewijze vergelijking van de drie beroepsgroepen (toetsing via a-priori contrasten na variantie-analyse; zie ook: De Witte, 1990a: 243). De ongeschoolde arbeiders verschillen m.b.t. de vijf geanalyseerde sociaal-economische schalen niet significant van de lagere bedienden. Deze laatste verschillen qua sociaal-economische opvattingen evenmin significant van de bedienden uit het midden-niveau. De verschillen tussen de ongeschoolde arbeiders en de bedienden uit de middengroep zijn - op de schaal werknemersbewustzijn na - echter wél significant (P telkens $< .05$). Ook op sociaal-economisch vlak doet er zich dus een voldoende groot verschil voor tussen de diverse beroepsgroepen om het tweede deel van de verburgerlijkingshypothese globaal genomen te verwerpen.

3.3. Synthetisch beeld van de opvattingen van de drie beroepsgroepen

In het voorgaande hebben we de analyse beperkt tot slechts 5 opinieschalen per opiniedimensie. In het onderzoek werden echter een groter aantal opinieschalen opgenomen, die ons toelaten om beide opiniedimensies op een meer volledige en genuanceerdere wijze in kaart te brengen. Daartoe werden factorscores berekend, waardoor we een totaalscore verkrijgen per dimensie (15). De scores op de sociaal-economische schalen werden omgedraaid, waardoor we naast een maat voor sociaal-cultureel conservatisme tevens beschikken over een maat voor sociaal-economisch conservatisme. De gemiddelde totaalscores van de drie beroepsgroepen op beide dimensies werden opgenomen in figuur 3. In figuur 3 werden tevens de correlaties met beide opiniedimensies vermeld.

Figuur 3: Factorscores van de drie beroepsgroepen voor sociaal-economisch en sociaal-cultureel conservatisme

Uit figuur 3 blijkt dat Lipsets veronderstelling vrij goed wordt bevestigd. Naarmate de beroepsgroep stijgt stelt men zich op sociaal-economisch vlak conservatiever op, doch progressiever op sociaal-cultureel gebied (toets van de factorscores via variantie-analyse; P in beide gevallen $< .01$). De geïnterviewde arbeiders houden er op sociaal-cultureel vlak dus conservatievere opinies op na dan de bedienden, terwijl ze op sociaal-economisch gebied progressievere standpunten verdedigen. Hun 'cultuur' in termen van opinies verschilt dus van deze van de geïnterviewde bedienden, zodat we definitief kunnen besluiten dat het tweede deel van de verburgerlijkingshypothese niet bevestigd wordt. Dit blijkt tevens uit de resultaten van een paarsgewijze toetsing van de factorscores van de drie beroepsgroepen (toetsing via a-priori contrasten na variantie-analyse). Zoals ook hoger het geval was, verschillen de ongeschoolde arbeiders op sociaal-cultureel vlak significant van de lagere bedienden ($P < .01$) én van de midden bedienden ($P < .001$). De scores van beide bediendengroepen verschillen niet significant van elkaar. Op sociaal-economisch vlak verschillen enkel de ongeschoolde arbeiders significant van de midden bedienden ($P < .001$). De score van de lagere bedienden verschilt niet significant van deze van de ongeschoolde arbeiders of deze van de midden bedienden. Ook dit is in overeenstemming met de hoger vermelde vaststellingen. Dat de verschillen in sociaal-economische opinies tussen de drie beroepsgroepen iets kleiner zijn dan hun verschillen inzake sociaal-culturele opvattingen kan tevens uit figuur 3 worden opgemaakt. Ook de iets hogere correlatie tussen de beroepsgroep en sociaal-cultureel conservatisme wijst hierop.

4. BESLUIT EN BESPREKING

Arbeiders vertonen in onze samenleving dus nog altijd een eigen 'cultuur'. Globaal genomen zijn ze *conservatiever* op sociaal-cultureel vlak : ze verdedigen in sterkere mate dan bedienden de traditionele normen en waarden op vlak van bijvoorbeeld gezin, opvoeding en arbeid. Op sociaal-economisch vlak stellen arbeiders zich echter *progressiever* op : ze tonen zich vaker ontevreden over hun positie in de samenleving (cfr. de nadruk op de onmogelijkheid van sociale mobiliteit) en willen dan ook dat machtige organisaties zoals de overheid en de vakbeweging daar verandering in brengen. Deze vaststellingen liggen in de lijn van de veronderstellingen die Lipset uit zijn hypothese over het 'autoritarisme van de arbeidersklasse' afleidt. Dat deel van de verburgerlijkingshypothese, waarin gesteld wordt dat de arbeiders dezelfde opvattingen vertonen als de

bediendengroep, wordt dus niet bevestigd. Wel wordt vastgesteld dat de verschillen in opinie tussen arbeiders en bedienden groter zijn op sociaal-cultureel vlak dan op sociaal-economisch vlak (16). Op sociaal-economisch vlak kunnen beide groepen de laatste decennia naar elkaar toegegroeid zijn. Het noodzakelijke vergelijkingsmateriaal om deze stelling te staven ontbreekt echter.

De empirische gegevens waarop dit artikel steunt, kennen natuurlijk een aantal beperkingen. Het gaat hier immers over een relatief kleinschalig onderzoek dat regionaal beperkt werd tot Leuven en omstreken. Slechts een beperkt bereik aan beroepsgroepen werd in het onderzoek betrokken. Ook de spreiding naar tewerkstellingssector was beperkt. Als centrale vergelijkingsgroep werden *ongeschoolde* arbeiders gekozen, en niet geschoolde of welvarende arbeiders, zoals in het beroemde onderzoek van Goldthorpe en collega's. De mate waarin geschoolde arbeiders 'verburgerlijkten' bleef in dit onderzoek dus buiten het gezichtsveld. Deze beperkingen tasten echter niet noodzakelijk de validiteit van de conclusies uit dit artikel aan. Elders werd een uitgebreide literatuurstudie gerapporteerd waarin de verschillen in opvattingen tussen arbeiders en bedienden op basis van binnen- en buitenlands onderzoek op genuanceerde wijze in kaart werden gebracht (De Witte, 1990a : 7-145; voor een ge vulgariseerde versie van dit onderzoek, zie : De Witte en Allegaert, 1990). De hoger vermelde tekortkomingen van het empirische onderzoek werden in dit literatuuroverzicht opgevangen, en de centrale conclusies van de literatuurstudie stemmen overeen met de vaststellingen uit het empirisch onderzoek. De vaststelling dat (ongeschoolde) arbeiders een van bedienden onderscheiden cultuurpatroon vertonen, blijkt ook uit verdere analyses van de verzamelde data. Zo kan de beroepsgroep waartoe men behoort vrij accuraat voorspeld worden op basis van de opinies van de geïnterviewden (Cossey en De Witte, 1991 : 105-110). Elders werd eveneens aangetoond dat de geïnterviewde arbeiders zich met een andere sociale klasse identificeren dan de bedienden (De Witte, 1991b en 1991c). Ook hun 'wij-gevoel' blijkt dus nog intact te zijn.

De vaststelling dat arbeiders in onze samenleving nog steeds een eigen geheel aan opvattingen en waarden vertonen (een eigen 'arbeiderscultuur') impliceert echter niet dat dit dezelfde 'cultuur' is als vroeger. Wellicht maakte ook de arbeiderscultuur een zekere transformatie door sinds de Tweede Wereldoorlog. Zo toont Middendorp op basis van een trendanalyse tussen 1970 en 1985 aan dat de arbeidersgroep qua opinies op sociaal-cultureel vlak naar de positie van de bedienden is toegegroeid (Middendorp, 1991 : 178-183). Op sociaal-economisch vlak bleven de verschillen in opvattingen tussen de diverse beroepsgroepen

echter even groot gedurende de beschouwde periode. Uit een gedetailleerdere analyse van de evoluties in opiniepatronen blijkt zelfs dat de opvattingen van beide werknemersgroepen tussen 1970 en 1975 uit elkaar groeiden met betrekking tot een aantal subdimensies van de sociaal-economische opiniedimensie (Middendorp, 1979 : 131-146). Het is dus niet zo evident om te veronderstellen dat arbeiders en bedienden 'per definitie' naar elkaar toegroeiden wat hun opvattingen en waarden betreft. Tal van maatschappelijke fenomenen, zoals het gevoerde regeringsbeleid en de globale sociaal-economische situatie van het land, kunnen immers de transformatie van de arbeiderscultuur beïnvloeden. Welke deze factoren zijn en op welke wijze ze deze transformatie beïnvloeden is echter onvoldoende geweten (en onderzocht). De precieze wijze waarop de arbeiderscultuur evolueerde in functie van de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden is daarom niet gekend, en verdient dan ook meer onderzoeksaandacht in de toekomst.

Tot slot nog dit. In dit korte artikel werd noodgedwongen enkel stilgestaan bij de *beschrijving* van de verschillen in opvattingen tussen arbeiders en bedienden. Op de *verklaring* voor deze attitudinale verschillen kon wegens plaatsgebrek niet worden ingegaan. Zoals elders werd aangetoond spelen het opleidingsniveau, de mate waarin men autonoom kan werken en dat mate waarin men het gevoel heeft dat men zijn leven in eigen handen heeft ('gevoelens van persoonlijke controle') daarbij een centrale rol (zie : De Witte, 1990a : 21-29, 129-130, 138-142 en 209-221; De Witte, 1991a). Elders werd tevens aangetoond dat de op het eerste zicht paradoxale vaststelling dat arbeiders conservatisme op één vlak combineren met een progressieve overtuiging op het andere domein, logisch consistent is wanneer de basiswaarden geëxpliceerd worden die aan de grondslag liggen van beide opiniedimensies (De Witte, 1990a : 12-13; Cossey en De Witte, 1991 : 104-105). Arbeiders kiezen op beide opiniedimensies immers voor de basiswaarde van de '*gelijkheid*', wat in de lijn ligt van de veronderstelling dat de gerichtheid op de *groep* of de *collectiviteit* het centrale element vormt in de arbeiderscultuur (Goldthorpe et al., 1969 : 119). Bedienden beklemtonen daarentegen op beide opiniedimensies de basiswaarde van de (*individuele*) *vrijheid*. Het *individu* en de individuele ontplooiing staan in hun denkwereld centraal. Deze basisinstelling kan het best getypeerd worden als '*individualisme*' (zie ook : Goldthorpe et al., 1969 : 120-121).

VOETNOTEN

- (1) Goldthorpe en collega's merken in hun boek op dat de vraag naar de verburgerlijking van de arbeidersklasse reeds aan het einde van de vorige eeuw gesteld werd door de 'oude' Marxistische denkers, zoals Engels en (later) Lenin (Goldthorpe et al., 1969 : 3).
- (2) De onderzoeken van Zweig (1965) en Goldthorpe et al. (1969) vormen hierop wel een belangrijke uitzondering.
- (3) De *attitudes* van de diverse werknemersgroepen vormen dus de centrale (afhankelijke) variabele van dit onderzoek. De termen 'opinions' en 'opvattingen' worden gemakshalve als synoniemen voor het concept 'attitudes' gebruikt.
- (4) Dat Lipset deze progressieve instelling op sociaal-economisch vlak met autoritarisme verbindt is niet verwonderlijk. Zijn theorie ontstond immers tijdens de Koude Oorlog (Scheepers et al., 1991 : 47-49). De diverse Communistische partijen - die een stevige arbeidersaanhang kenden - werden door hem dan ook als extremistische partijen beschouwd die simplistische oplossingen propageerden voor complexe maatschappelijke problemen. Dit laatste wordt door hem als 'autoritarisme' gedefinieerd. De stelling dat autoritarisme tot een progressief standpunt op sociaal-economisch vlak zou leiden wordt echter niet bevestigd in het onderzoek van Scheepers en collega's (Scheepers et al., 1991 : 54-58).
- (5) Voor een toetsing van de basishypothese dat arbeiders autoritairder zijn ingesteld dan bedienden, zie : Dekker en Ester (1986), Middendorp en Meloen (1989), Scheepers et al. (1989) en het reeds vermelde artikel van Scheepers et al. (1991).
- (6) De vraag naar de representativiteit van de steekproef is - bij gebrek aan de relevante populatiegegevens - natuurlijk niet zo eenvoudig te beantwoorden. Vermits we nagenoeg alle adressen van onze doelgroep gebruikt hebben, kunnen we echter veronderstellen dat onze steekproef representatief is voor de geviseerde doelgroep. De respons op het onderzoek bedroeg 64%. De non-respons op de enquête verdeelde zich in gelijke mate over de diverse categorieën uit de steekproef: naar geslacht, beroepsstatuut of naar bedrijf waarin men werkte, deed er zich geen selectieve uitval voor die de representativiteit van onze steekproef zou kunnen schaden.
- (7) Strikt genomen betreft het hier een indeling in drie sociaal-economische categorieën i.p.v. in beroepsgroepen. In het vervolg van dit artikel zullen we voor de eenvoud echter steeds over 'beroepsgroepen' spreken.

- (8) Deze twee factoren bevatten elk 5 schalen, en verklaren samen 51,2% van de totale variantie. Elk verklaren ze nagenoeg evenveel van de gemeenschappelijke variantie.
- (9) Een instrumentele arbeidsoriëntatie verwijst echter eveneens naar een progressieve opstelling op sociaal-economisch vlak (voor een interpretatie, zie : De Witte, 1990a : 203-206) en mag niet uitsluitend in termen van conservatisme of conformisme worden geïnterpreteerd (zie : De Witte, 1990a : 55-56). Een instrumentele visie op werk weerspiegelt immers eveneens een aanpassing aan een arbeidssituatie die weinig ontplooiingsmogelijkheden inhoudt.
- (10) Enkel m.b.t. de schaal 'voorkeur voor de traditionele rol van de vrouw' doet er zich een relatief opvallend verschil voor tussen mannen en vrouwen (De Witte, 1990a : 249). Zoals verwacht kon worden wijzen de vrouwelijke respondenten deze schaal in sterkere mate van de hand dan de mannen. Deze schaal komt echter niet aan bod in de analyses die in dit artikel worden gerapporteerd.
- (11) Strikt genomen dient hierbij een eta-coëfficiënt berekend te worden, vermits het meetniveau van onze onafhankelijke variabele (beroepsgroep) lager is dan intervalniveau. Deze eta-coëfficiënten werden berekend, doch verschillen slechts marginaal van de hier vermelde Pearson-correlaties (de afwijkingen tussen beide coëfficiënten bedragen nooit meer dan .01), zodat we enkel deze laatste rapporteren. Pearson-correlaties hebben immers het additionele voordeel dat ze ons tevens informeren over de *richting* van het verband.
- (12) Met dank aan Rudy De Wit, grafisch medewerker aan het HIVA, voor het maken van de figuren in dit artikel.
- (13) Toetsing via een chi-kwadraattoets. De significantieniveaus bedragen : .003 voor conformistische opvoedingswaarden, .006 voor strenge opvoedingsstijl, .04 voor plicht tot sociale mobiliteit, .01 voor traditioneel arbeidsethos en .0002 voor instrumentele arbeidsoriëntatie.
- (14) Toetsing via een chi-kwadraattoets. De significantieniveaus bedragen : .05 voor overheidsingrijpen, .009 voor vakbonds bewustzijn, .05 voor conflictbewustzijn en .005 voor de schaal 'gebrek aan kansen op sociale mobiliteit'. Het verschil m.b.t. de schaal werknemersbewustzijn is niet significant.
- (15) Voor meer informatie over deze factorscores en de wijze waarop ze werden berekend, zie : De Witte (1991a). Deze scores verschillen van de factorscores die in het oorspronkelijke onderzoeksrapport werden vermeld.
- (16) Opvallend genoeg stellen Scheepers en collega's in Nederland precies het omgekeerde vast (Scheepers et al., 1991). De verschillen in sociaal-culturele opinies tussen de diverse beroepsgroepen zijn er immers kleiner dan

de verschillen op sociaal-economisch vlak. Dit kan te wijten zijn aan hun beperkte operationalisering van het concept 'sociaal-cultureel conservatisme', waarbij nagenoeg uitsluitend verwezen werd naar etnocentrisme. Daarnaast werd echter ook in ander Vlaams onderzoek vastgesteld dat de verschillen in opinies tussen de diverse beroepsgroepen in Vlaanderen op sociaal-economisch vlak relatief beperkt zijn (voor een overzicht, zie : De Witte, 1990a : 65-131; zie ook : De Witte, 1990b). Een internationaal vergelijkend onderzoek naar de oorzaken van dit verschil tussen beide landen lijkt dan ook zinvol.

BIBLIOGRAFIE

- Bottomore, T.B. (1965) *Classes in modern society*. London : George Allen & Unwin (Publishers).
- Cossey, H., H. De Witte (1991) 'Arbeiderscultuur en sociale ongelijkheid. Overzicht en evaluatie van een onderzoekstraditie aan het HIVA', pp. 89-118 in F. Lammertyn, J.C. Verhoeven (red.), *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. Dr. E.J. Leemans*. Leuven : ACCO.
- Dalia, J., A. Guest (1975) 'Embourgeoisement among blue-collar workers?', *Sociological Quarterly*, 16 (3) : 291-304.
- Dekker, P., P. Ester (1986) 'Sociale klasse en autoritarisme : sterke leiders, zwakke verbanden', *Acta Politica*, 21 (1) : 3-37.
- De Witte, H. (1990a) *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven : K.U.Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid.
- De Witte, H. (1990b) 'Gelijkheidsstreven en weerstand tegen belastingen', pp. 53-87 in L. Bouckaert, H. De Witte, L. Lagrou, B. Overlaet, E. Schokkaert, *Wie verdient meer? Een opinieonderzoek naar de rechtvaardigheid van inkomensverschillen*. Leuven/Amersfoort : ACCO.
- De Witte, H. (1991a) 'Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden : een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle', ter publikatie aangeboden aan : *Gedrag en Organisatie, tijdschrift voor sociale-, arbeids- en organisatiepsychologie*.
- De Witte, H. (1991b) 'Subjectieve identificatie met een sociale klasse. Overzicht van de onderzoeksliteratuur sinds Leemans' doctoraat', pp. 149-166 in F. Lammertyn, J.C. Verhoeven (red.), *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. Dr. E.J. Leemans*. Leuven : ACCO.

- De Witte, H. (1991c) 'Subjectieve identificatie met een sociale klasse : enkele onderzoeksbevindingen in Vlaanderen', ter publikatie aangeboden aan : *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*.
- De Witte, H., M. Allegaert (1990) 'Traditie, onvrede en onmacht. Resultaten van een onderzoek naar het verschil in opinies tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen', pp. 23-81 in CENTRAVOC i.s.m. HIVA, *Arbeiderscultuur en Vorming*. Leuven : Uitgeverij Infodok.
- Felling, A., J. Peters (1984) 'Conservatisme in Nederland nader bekeken', *Mens en Maatschappij*, 59 (4) : 339-362.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder (1983) *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*. Deventer : Van Loghum Slaterus.
- Goldthorpe, H., D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt (1969) *The affluent worker in the class structure*. Cambridge : University Press.
- Kleugel, J.R., E.R. Smith (1981) 'Beliefs about stratification', *Annual Review of Sociology*, 7 : 29-56.
- Laermans, R. (1990) 'Van verzuild volk naar ontzuild individu. Culturele ontwikkelingen in het naoorlogse Vlaanderen', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 81 (2) : 125-147.
- Lipset, S.M. (1959) 'Democracy and Working-Class Authoritarianism', *American Sociological Review*, 4 : 482-501.
- Middendorp, C.P. (1979) *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De jaren '60 en '70*. Meppel : Druk Boompers Drukkerij.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht : Van Gorcum.
- Middendorp, C., J. Meloen (1989) 'Over het autoritarisme van de arbeidersklasse', *Acta Politica*, 24 (1) : 83-96.
- Pasture, P. (1991) 'In de welvaartsstaat (1960-1973)', pp. 299-348 in Gerard, E. (red.), *De christelijke arbeidersbeweging in België, Deel 1*. Leuven : Universitaire Pers.
- Samoy, E., F. Coens, B. Verbrugge, H. Cossey (1982) *Werken. Ongelijkheden in de arbeidssituatie*. Leuven : K.U.Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid.
- Scheepers, P., R. Eisinga, L.B. Van Snippenburg (1989) 'Klassepositie en autoritarisme : hernieuwde toets van een klassieke hypothese', *Acta Politica*, 3 : 337-346.
- Scheepers, P., R. Eisinga, L.B. Van Snippenburg (1991) 'Arbeidersautoritarisme : economische en culturele opvattingen van arbeiders', pp. 47-59

in P. Scheepers, R. Eisinga (red.), *Onderdanig en intolerant. Lacunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen : Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.

Steijn, A.J., M.C. De Witte (1991) 'Klassepositie en opvattingen over sociale rechtvaardigheid', pp. 111-128 in L. D'Anjou, A. Bernts (red.), *Presteren en verdelen in Nederland. Over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit*. Amsterdam/Boom : Meppel.

Van Deth, J. (1984) *Politieke waarden. Een onderzoek naar politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam : CT-press.

Van Doorn, J., C. Lammers (1984) *Moderne sociologie. Een systematische inleiding*. Utrecht/Antwerpen : Uitgeverij Het Spectrum.

Van Mechelen, F. (1954) *De psychologie van de arbeidersgroep*. Brussel : De Standaard boekhandel.

Vranken, J. (1988) *De maatschappij en haar bouwstenen. Een inleiding tot de sociologie*. Antwerpen : UFSIA, Universitaire reeks economie.

Zweig, F. (1965) *De werkers van de welvaartstaat*. Utrecht : Aula-Boeken.

BIJLAGE

Tabel 1. Verdeling van de geïnterviewden volgens beroepsgroep en geslacht (absolute aantallen).

Beroepsgroep	Totale steekproef	Geslacht	
		Mannen	Vrouwen
Ongeschoolde arbeiders	48	30	18
Lagere bedienden	47	20	27
Midden bedienden	40	21	19
Totaal	135	71	64